

KEIN SCHWERT VERHIESS MIR DER VATER

Richard Wagner en het Derde Rijk Deel 1 - Een confrontatie met Gottfried Wagner

door Jos Hermans

"De cultuur van het nationaalsocialisme was een propagandistisch gestuurde amusements- en representatiecultuur. De Wagnercultus, die in het Derde Rijk een eerder bijkomstige dan wel een centrale plaats innam, was zuivere usurpatie, was toe-eigening, die door de nationale Wagnercultus was voorbereid en mogelijk gemaakt. Het is fataal, oorzaak met gevolg te verwarren en het is historisch ontoelaatbaar om van het gevolg rechtstreeks de oorzaak af te leiden. De samenhang tussen Wagner en Hitler is, dit kan men niet duidelijk genoeg zeggen, uitsluitend een probleem van receptie. Ook de achterkleinzoon van Wagner, Gottfried, die met de wolven huilt die Wagner voornamelijk vanuit Hitler willen verklaren en Joachim Köhler, die van Hitlers Wagner "Wagners Hitler" afleidt, mogen niet vergeten, dat het steeds de epigonen zijn, die hun voorgangers creëren. Wagner uit te leveren aan de "Führer" als zijn profeet, voorganger of voorouder, zou Hitlers triomf 'post mortem' betekenen. Wagner vandaag nog door de bril van Hitler waarnemen en terugblikkend interpreteren, is wetenschappelijk onhoudbaar en, indien tegen beter weten in volgehouden, moreel schandelijk. Het verdict van Ernst Bloch is nog steeds van toepassing : "De muziek van de Nazi's is niet de ouverture tot de Meistersinger, maar het Horst-Wessel-Lied; een andere eer hebben ze niet, en kan en mag hen ook niet worden verleend."

DIETER DAVID SCHOLZ,
Ein Deutsches Missverständnis

Weinig kunstenaars hebben zich zoveel moeite gegeven om een universele kunst tot stand te brengen als Richard Wagner. Toch staat Wagner bij het grote publiek bekend als een symbool van Duits nationalisme. Weinig kunstenaars hebben hun werk beziel met de ethos van solidariteit, medelijden en zelfopofferend heldendom. Toch staat Wagner bij het grote publiek bekend als de rabiante racist die de holocaust heeft voorbereid. Werd Wagners unieke realisatie in Bayreuth door het Derde Rijk misbruikt als totem van de Duitse culturele suprematie? Hebben de nazi-ideologen Wagners werk en zijn geschriften schaamteloos gemanipuleerd om ze te laten conformeren aan de ideologische behoeften van het Derde Rijk? Is door toedoen van het nationaalsocialisme de universele humanist Richard Wagner verworden tot een symbool van Duitsnationalisme en racisme? Zijn Wagners werken doordrongen van verdoken antisemitische boodschappen bedoeld om de wereld te vergiften? Is een morele transgressie het onvermijdelijke gevolg van elke kennismaking met Wagner in het theater? Is onze hedendaagse visie op Wagner getekend door een historische beladenheid waar de schepper zelf geen schuld aan heeft?

Al deze vragen zullen verschillend worden beantwoord naargelang het kamp waarin men zich bevindt. Voor de verdedigers van Wagner is de perverse roofoverval van de nazi-ideologie op het werk van de meester uit Bayreuth een feit. Wagners critici daarentegen menen dat de nationaalsocialisten Wagners gedachtengoed maar

al te goed hebben begrepen. Deze twee onvereenbare uitgangspunten vormen tegelijk het spanningsveld en de kern van de discussie rond Wagners historische beladenheid.

Als Wagner de grote kunstenaar is waarvoor zijn verdedigers hem houden dan zal hij dit zonder twijfel overleven. Is zijn werk daarentegen moreel verwerpelijk, zoals zijn critici beweren, dan is het toch wel zeer verwonderlijk dat zijn festival de tweede wereldoorlog heeft overleefd? Meer nog, de hele operawereld zou dan al vijftig jaar medeplichtig zijn aan het instandhouden van een moreel infaam repertoire. Is het overigens niet bijzonder merkwaardig dat we een eeuw hebben moeten wachten voordat de wagnerkritiek het antisemitisme in Wagners werk is gaan "ontdekken"?

Richard Wagner was de persoonlijke en intieme hobby van de Führer van het Derde Rijk, de gemankeerde kunstenaar Adolf Hitler. De rest van de nazi-top, mannen die hun pistool zouden trekken bij het horen van het woord cultuur, die konden Wagner missen als kiespijn. Wat moesten die met de elitaire meester van Bayreuth die hen urenlang gekluisterd hield aan hun Meistersinger-zetel in het Festspielhaus in plaats van in de Biergarten? Die hadden genoeg aan folklore, de folklore waarin het fascisme kan gedijen en tot een massabeweging kan worden gesmeed, de folklore van het Horst-Wessel-Lied. Neonazi's die vandaag het nationaalsocialistisch gedachtengoed levendig willen houden en

openlijk voor hun idool Adolf Hitler uitkomen, hebben even weinig met Wagner op als hun geestesgenoten uit de jaren dertig. Hun muziek is Kraftschalg en de Finse 'oi'-groep Mistreat. Wagner past even weinig binnen extreemrechts vandaag net zoals toen.

Wagners critici schijnen niet in de mogelijkheid te willen geloven dat Wagners gedachtengoed door de nazi's zou zijn vervormd tot een ideologisch nuttig instrument. Maar hoe kan men twijfelen aan de perfide recuperatiedrift waarmee het fascisme alle groten uit de Duitse cultuurgeschiedenis heeft omarmd? Het overkwam Nietzsche, het overkwam Goethe en Schiller.

"Had Schiller in onze tijd geleefd dan was hij als dichter zonder twijfel de grote voorvechter van onze revolutie geworden. Met deemoed buigen wij ons voor zijn menselijke en artistieke testament, dat ons toebehoort, omdat wij alleen de kracht bezitten het met de geest van hernieuwing te vervullen. Hij was één van ons, bloed van ons bloed, vlees van ons vlees". Aldus herdacht Joseph Goebbels Schillers 175e verjaardag op 12 november 1934. Buchenwald ligt niet toevallig op een boogscheut van Weimar.

Waarom Hitler zo'n radicale jodenvervolger is geworden behoort tot het domein van de klinische psychiatrie. Misschien kunnen we beter maar niet trachten om het te begrijpen. Wellicht zullen we het ook nooit kunnen vatten. Tot die conclusie komt Ian Kershaw, hoogleraar moderne geschiedenis aan de universiteit van Sheffield en één van 's werelds meest prominente onderzoekers van nazi-Duitsland. Van zijn hand verscheen onlangs het eerste deel van de magistrale Hitlerbiografie *Hitler, 1889-1936: Hubris* nu reeds door de internationale pers uitgeroepen tot de definitieve Hitler-biografie. In het meer dan 800 pagina's lijvige boek krijgt Wagner zes vermeldingen, samen goed voor zo'n twee bladzijden. Over hoeveel Hitler er in Wagner steekt kom je hier niets te weten.

Hetzelfde geldt voor de even recente studie van Ron Rosenbaum *Explaining Hitler. The search for the origins of his Evil*. Het lijkt alsof de wetenschap wil zeggen dat er bij Wagner weinig te rapen valt om Hitler te verklaren.

Auteurs als Joachim Köhler en Gottfried Wagner spreken een andere taal. In *Wagners Hitler- Der Prophet und sein Vollstrecker* stelt Köhler dat het Derde Rijk louter en alleen het resultaat was van Hitlers vermeende missie Wagners ideeën te realiseren. Kershaw noemt Köhlers stelling onjuist en veel te simplistisch. Het beeld dat Köhler van Hitler schetst als would-be Wagneriaanse held noemt Kershaw overtrokken.

En zo speelt de dialectische dialoog rond Wagner zich af tussen feiten en fictie, tussen wetenschap en fabel. Het is nu de taak van de wetenschap om een onvoorin genomen blik te werpen op het verleden en Wagner te historiseren in plaats van hem te demoniseren.

Dat de afgewezen academiestudent Adolf Hitler een kleinburgerlijk verstand had van kunst kan moeilijk worden betwist. Zijn hele Derde Rijk bevolkte hij met dode kunst, met beelden zonder ziel, met angstaanjagend lege architectuur. De échte kunst van zijn tijd werd verbannen en gestigmatiseerd als "ontaard". Is het dan niet bijzonder voorbarig te stellen, zoals Wagners critici dat doen, dat Hitler de enorm gecompliceerde kunst van

zijn afgod Richard Wagner in zijn ware intenties heeft begrepen, ook al maakte hij van zijn Rijk een paradijs voor de toonkunst van Wagner?

In zijn biografie schetst Ian Kershaw het volgende beeld van de pathologische relatie tussen de Wagneriaan Adolf Hitler en zijn idool: *"Voor Hitler was Wagner veel meer dan muziek. Het luisteren naar Wagner was voor hem niet wat men een theaterbezoek noemt, maar een mogelijkheid om in die buitengewone toestand te geraken, waarin hij door de muziek van Wagner kwam, in die zelfvergetelheid, dat wegzweven in een mystieke droomwereld..."* Tientallen jaren later zou Hitler vertellen: *"Als ik Wagner hoor, is het alsof ik het ritme van de oertijd hoor".* Wat hem zo aansprak was de sfeer van de Germaanse mythen, met hun verheven drama en spektakel, met hun goden en helden en met hun wereld waarin de helden buitenstaanders waren die de heersende orde tartten zoals Rienzi, Tannhäuser, Stolzing en Siegfried, of kuise redders zijn zoals Lohengrin en Parsifal. Verraad, opoffering, bevrijding en heldendood, deze Wagneriaanse thema's zouden ook Hitler zelf bezighouden tot aan de *Götterdämmerung* van zijn eigen regime in 1945. Deze wereld was gecreëerd door een *geniale kunstenaar, een buitenstaander en een revolutionair, die de gevestigde orde steeds onverzoenlijker afwees, die weigerde de burgerlijke moraal te erkennen dat je moet werken voor je brood, die afwijzing en vervolging overwon en iets groots schiep. Het is dus geen wonder dat de fantast die de samenleving de rug had toegekeerd, de miskende geniale kunstenaar in het armzalige kamertje in de Stumpergasse, zijn idool vond in de meester uit Bayreuth. Hitler, de onbetekenende, de middelmatige, de mislukkeling, wilde als een Wagneriaanse held leven. Hij wilde zelf de nieuwe Wagner worden -de filosoof-koning, het genie, de kunstenaar. De Hitler die in een steeds diepere identiteitscrisis raakte nadat hij voor de academie was afgewezen, zag in Wagner de artistieke reus die hij zelf had willen worden. En hij wist dat hij deze personificatie van de triomf van de esthetiek en het primaat van de kunst nooit naar de kroon zou kunnen steken."*

Een Wagner spreekt

Begin februari was Gottfried Wagner, achterkleinzoon van de componist, weer eens in het land. Ditmaal op uitnodiging van het Centraal Israëlitisch Consistorie en het Europees Parlement en uiteindelijk ook om de verkoop aan te zwengelen van de Franse vertaling van zijn autobiografie die in het Duits *Wer nicht mit den Wolf heult* heet en waarover wij uitvoerig hebben bericht in Leidmotief van januari 1998. Dat boekje *"wordt door sommigen beschouwd als een infame of gefrustreerde afrekening met zijn vader – de huidige festivalleider -, zijn familie en zijn overgrootvader"*, zo bericht enigszins aarzelend mijn ochtendkrant De Morgen. Het is een boekje waarin de pathologische paranoia en het zelfbeklag je vanaf elke bladzijde in het gezicht likt. Het verhaalt hoe Gottfried zijn leven lang mislukt op zoek naar één of andere vorm van erkenning, niettegenstaande zijn beroemde naam allerlei deuren voor hem opent. De kentering komt als hij besluit met zijn familie te breken en zijn overgrootvader verantwoordelijk te stellen voor al het onheil dat zijn jeugd heeft beheersd. Door Richard Wagner verantwoordelijk te stellen voor de immense barbarij van de holocaust vindt hij gehoor in voornamelijk prosemitische kringen, die hij kan doen

geloven dat hij de enige moreel verantwoordelijke is die uit het geslacht van de meester van Bayreuth is opgestaan.

Zoals vele naoorlogse jongeren in Duitsland heeft Gottfried de resultaten van de Tweede Wereldoorlog, de era van het nationaalsocialisme en de holocaust van dichtbij gezien. En hoewel hij zelf beweert zich niet schuldig te voelen voor de daden van zijn voorouders is hij enorm getroebleerd door het absolute gebrek aan berouw dat zijn familie heeft getoond. Vader Wolfgang verschilt daarin niet van de meeste Duitsers van zijn generatie die zich vanaf 1948 massaal op het Duitse Wirtschaftswunder hebben gestort. Om te vergeten. Na "Deutschland erwache" was het nu de beurt aan "Deutschland vergesse und lebe". Maar als de hoeder van een cultureel instituut van het formaat als Bayreuth had hij samen met zijn broer Wieland een gebaar moeten stellen, een gebaar dat verder reikte dan de uitgestoken hand naar links en de artistieke reiniging op het toneel van alles wat aan nazi-Duitsland herinnerde. De naoorlogse Duitse literatuur heeft haar adem slechts kunnen terugvinden door het traumatische oorlogsverleden onder ogen te zien. Had Neu-Bayreuth niet hetzelfde moeten doen?

Het puin dat Wieland en Wolfgang hebben moeten ruimen om Neu-Bayreuth mogelijk te maken mag niet worden onderschat. Maar tot laat in de jaren vijftig werden de programmaboeken van Bayreuth nog volgeschreven door ex-nazi's, verdorven ideologen als Curt von Westernhagen, Dr. Hans Grunsky, Dr. Paul Bülow en Zdenko von Kraft. Bayreuth heeft zich op een schandelijke wijze geleend tot artistieke en ideologische recuperatie door het Derde Rijk. Bayreuth heeft het fascisme een legitimiteit bezorgd in hoge artistieke en intellectuele kringen. Daarin bestaat haar grote morele schuld. Daarover kan geen twijfel bestaan en wij hebben Gottfriedchen en zijn Blechtrommel niet nodig om ons daar aan te herinneren.

Vorig jaar pas, nadat Dr. Frederic Spotts in zijn artikel in Opera Magazine van Bayreuths schaamteloosheid gewag had gemaakt, verscheen kort voor de opening van de Festspiele aan het Festspielhaus een bronzen gedenkplaat ter herinnering aan Otilie Metzger en Henriette Gottlieb, twee sopranen die door de nazi's in de jaren dertig van het toneel werden verbannen en later in het concentratiekamp omkwamen. Weinigen hadden dit van Wolfgang Wagner verwacht. Dat was evenwel geen toeval. Na zijn mislukte tentoonstelling over Wagner en de joden en met het symposium "Wagner und die Juden" in Bayreuth zelf moest hij wel een gebaar stellen. Voor Wolfgang is Hitler iemand die de Autobahnen liet aanleggen en de werkloosheid bedwong. Hitler is goed voor 4 bladzijden in zijn memoires.

Of alles wat Gottfried Wagner vertelt onzin is? Zeker niet. Natuurlijk moet de ongezonde Wagnercultus worden gedemonteerd en de monocultuur rond Wagner in Bayreuth worden afgebroken, iets dat met Wieland Wagner had kunnen beginnen maar nooit tot stand is gekomen.

Natuurlijk moeten de deuren van Bayreuth wagenwijd worden opengegooid voor andere componisten en hedendaags werk. Wagner kan er alleen maar beter van worden! Wagners testament mag niet vanuit een slecht

begrepen "Werktreue" worden gemummificeerd tot een muzikale bezienswaardigheid die voortaan in het schrijn van Bayreuth wordt opgebaard.

De 150 jaar oude interpretatiegeschiedenis van Wagner is bezwaard door de bemoeienissen van een kaste van oerconservatieve apologeten en familieleden; 150 jaar gedurende dewelke allerlei individuen van Wagner iets gemaakt hebben dan hen goed uitkwam en wel zodanig dat hij steeds aan hun kant stond. Uiteindelijk hebben zij hem bij het Derde Rijk ingelijfd. De operawereld is van nature behoudsgezind en gaat het revolutionaire graag uit de weg. Gaandeweg is daarbij al het revolutionaire dat in Wagner stak weggegomd. Ook dat krijgt opnieuw aandacht in het modern Wagneronderzoek.

Gottfried Wagners denkbeelden worden door de media met een zekere gretigheid omarmd. Ze komen zelden van hemzelf, eerder van onderzoekers als Hartmut Zelinsky, Paul Lawrence Rose, Marc Weiner. In de volgende reeks zullen deze denkbeelden, met Gottfried Wagners media-uitspraken als leidraad, worden getoetst aan andere bronnen van het modern onderzoek.